

**Nilüfer Göle Yazınında Dindar Kadın Bedeninin Sunuluşu:
Post-Kemalizm Tartışmaları Bağlamında Eleştirel Bir Okuma**

*The Representation of the Religious Women's Bodies in Nilüfer Göle's Work:
A Critical Reading in the Context of Post-Kemalism Debates*

Hüseyin Çil

Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Konya,
Türkiye,
huseyin.cil@selcuk.edu.tr
<https://ror.org/045hgzm75>

Geliş Tarihi/Received: 01.08.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 02.12.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
15.12.2025

Öz: Nilüfer Göle, çalışmalarıyla dindar kadınları Türkiye’de sosyal bilim literatürüne dâhil eden isim olarak öne çıkar. Fakat son dönemdeki post-Kemalizm tartışmalarında Göle, dindar kadınlara atfettiği “özne” pozisyonundan dolayı eleştirilmektedir. İddialara göre, Göle’nin de dâhil olduğu post-Kemalist paradigma, devletin otoriter-sekülerist uygulamaları karşısında başörtülü kadın hareketini önemli bir toplumsal güç olarak öne çıkarmış ve yanılmıştır. Bu çalışma, Göle’ye yöneltilen eleştirilerden hareketle, yeni örtünme biçimlerine referansla onun dindar kadınlara atfettiği konumu tartışmayı amaçlamakta, dindar kadınlara atfettiği bir öznellik pozisyonunun gerçekten var olup olmadığı sorusuna cevap aramaktadır. Makalede sonuç olarak, Nilüfer Göle’nin, yaslandığı tarihsel ve kuramsal arka plan, sunduğu epistemolojik ve metodolojik çerçeve ile, dindar kadınları birer “bedensiz özne” olarak inşa ettiği öne sürülmektedir. “Bedensiz özne” tanımı, dindar kadınların kendi öznelliklerini ortaya koyarken bedenlerine (örtünme pratiklerine) atfettikleri kurucu anlama referans vermeksizin, örtüyü bu kadınların rasyonel-politik stratejilerinin bir uzantısı olarak değerlendirmeyi ifade eder. Bu iddiayı ortaya koymak için makale üç ana bölüme ayrılmıştır. İlk olarak, Göle’nin dindar kadın bedenini ele alırken sunduğu tarihsel ve kuramsal arka plan eleştirel bir değerlendirmeye tabi tutularak bu arka planın bedensiz öznenin kuruluşuna katkısı incelenmektedir. Sonrasında, Göle’nin dindar kadınların bedensel pratiklerine ilişkin iddiaları, beden sosyolojisi ve antropolojisi perspektifinden gözden geçirilerek, kısıtlılıkları ortaya konmaktadır. Son olarak, Göle’nin post-Kemalizm tartışmalarında konumlandırıldığı yer üzerine bir tartışma yürütülmekte ve ideolojik ayrılıklara rağmen örtünme pratiğini ele alış biçimleri açısından Kemalist kadın hareketi ile Göle’nin epistemolojik yakınlıklarının altı çizilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Nilüfer Göle, Post-Kemalizm, Dindar Kadınlar, Örtünme.

Abstract: Nilüfer Göle stands out as a sociologist who has foregrounded religious women in the social science literature in Türkiye. However, Göle has been criticized in recent post-Kemalism debates since she attributes a subject position to religious women. According to critics, the post-Kemalist paradigm, of which Göle is considered a part, has regarded the veiled women’s movement as a social force against authoritarian secularist policies of the state. However, they have ultimately been mistaken. In light of criticism, this study aims to scrutinize the subject position she attributes to veiled women emphasizing their new way of veiling and examines whether such a position genuinely exists. As a conclusion, the study puts forward that Göle’s theoretical and historical framework, along with her epistemological and methodological approach, constructs religious women as “disembodied subjects.” The term disembodied subject refers to the consideration of the veiling as a part of these women’s rational and political strategies without referring to the essential meaning that religious women attribute to their veiling practices when expressing their subjectivity. To elaborate this argument, the article is divided into three sections. Firstly, Göle’s historical and theoretical framework is critically evaluated, demonstrating how it contributes to constructing the disembodied subject. Then, her arguments about the bodily practices of religious women are examined through the perspectives of the sociology and anthropology of the body, highlighting their limitations. Finally, Göle’s position within the post-Kemalism debates is revisited, and her epistemological affinities with Kemalist feminist discourse are emphasized despite significant ideological differences.

Keywords: Sociology of Religion, Nilüfer Göle, Post-Kemalism, Religious Women, Veiling.

Giriş

Türkiye'nin önde gelen sosyologlarından Nilüfer Göle, sosyal bilimler literatürüne 'dindar kadın' konusunu dâhil eden isim olarak öne çıkar. Görünmez bir kategori olarak dindar kadınlar, Göle'nin doksanların başında yayımlanan *Modern Mahrem* çalışmasıyla sosyal bilimlerin gündemine girmiştir. Göle'nin dindar kadınlara ilişkin yürüttüğü bu çalışmalar, son dönemde post-Kemalizm tartışmaları bağlamında yeniden gündeme gelerek eleştirilerin hedefi olmuştur. Onun dindar kadınları birer toplumsal aktör olarak merkeze alan tavrı, post-Kemalizm tartışmalarında ona yönelik eleştirilerin de sebebi haline gelmiştir. Tartışmalarda, Göle'nin de dâhil edildiği "Post-Kemalist paradigma", farklı sosyal bilim disiplinlerinde Türkiye'nin önde gelen isimlerinin oluşturduğu ve gücünü Cumhuriyet rejiminin ideoloji ve uygulamalarının eleştirisinden alan bir yaklaşım olarak takdim edilmiştir.¹ İddiaya göre, 1980'lerle birlikte başlayan süreçte, post-Kemalistler olarak zikredilen isimler, Türkiye'nin demokratikleşememe sorununu Kemalizmin bir suçu olarak görürler ve onu kıyasıya eleştirip panzehiri olarak da Kemalist uygulamaların en çok mağdur ettiği kesimler olarak öne çıkan Kürtler ve İslamcılar demokratikleştirici aktörler olarak işaret ederler. Ancak post-Kemalist paradigmayı eleştirenler, Türkiye'de uzun süredir var olan İslamcı iktidar döneminde demokratikleşmiş bir ülkeden söz etmenin mümkün olmadığını iddia ederek zamanın post-Kemalistleri haksız çıkardığını vurgulamaktadır. Post-Kemalist paradigmanın önemli bir ayağını ise "İslamcılık/dindarlık çalışmaları" oluşturmakta² ve bu bağlamda Göle, İslamcı kadın hareketine atfettiği önem ve bu kadınlara tanıdığı özne konumu ile eleştirilerin odağına yerleştirilmektedir. Dindar kadınların muhafazakâr bir iktidar döneminde özne olmak bir yana, aile tartışmalarının parçası haline gelerek giderek edilgenleştiği iddiası³, bir post-Kemalist olarak Göle'nin, dindar kadınlara ilişkin yanlış okumasının en önemli göstergesi olarak sunulmaktadır.

Bu çalışma, Göle'ye yöneltilen bu eleştirilerden hareketle, onun ana çalışma konusunu oluşturan dindar kadınlara atfettiği konumu tartışmayı amaçlamaktadır. Göle tarafından bu kadınlara atfedildiği iddia edilen özne konumu tartışmaya açılmakta, Göle'nin dindar kadınlara ilişkin tespitleri -örtünme tartışmaları merkezinde- eleştirel bir gözle değerlendirilmektedir. Özetle, bu çalışmanın birbirini takip eden iki temel amacı vardır. Birincisi, Göle'nin doksanlı yıllardan itibaren dindar kadınların örtünme pratiklerinden hareketle sosyal bilim tartışmalarında onları yerleştirdiği özne pozisyonunu eleştirel bir okumayla gözden geçirmek iken; ikincisi ise bu tartışmadan hareketle onun da dâhil edildiği post-Kemalist paradigma kavramsallaştırmasına yönelik -Göle bağlamında- eleştirel bir değerlendirmede bulunmaktadır. Zira Göle'ye atfedilen post-Kemalist pozisyon, onun, dindar kadınlara örtünme deneyimleri dolayısıyla atfettiği -Kemalizm karşıtı- öznellik ile yakından ilişkilidir.

Kendi alanında paradigma belirleyen eserlere imza atan Göle'yi değerlendirirken onun en temel çalışması olan *Modern Mahrem*'e odaklanılacaktır. Yunanca örnek, numune veya model anlamında kullanılan paradigma, birçok öğeden oluşan bir kümeyi anlamak için seçilen, o kümeyi meydana getiren öğelerden en öne çıkan ve bilinenini işaret eder.⁴ Özellikle *Modern Mahrem* adlı çalışmanın bu paradigmatik vasıfları taşıyarak, kendi dönemine ve kendinden sonra uzun sürece yayılan çalışmalara önemli bir referans teşkil ettiği belirtilmelidir. Göle, diğer çalışmalarında ise bu kitaptaki iddialarını genişletip zenginleştirmiştir. Bu çalışma boyunca *Modern Mahrem* kitabı etrafında şekillenen iddiaları göz önünde bulundurulacak ve iddialarını derinleştirdiği diğer çalışmalarına da yeri geldikçe değinilecektir.

Göle'nin dindar kadın bedenini ele alırken yaslandığı iddialar üzerine teorik bir tartışma yürüten bu çalışmada, Nilüfer Göle'nin yaslandığı tarihsel ve kuramsal arka plan, sunduğu epistemolojik ve

1 İlker Aytürk, "Post-Post Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken", *Birikim* 319 (Kasım 2015), 34-48; a.mlf., "Post-Kemalizm Nedir? Post-Kemalist Kimdir?: Bir Tanım Denemesi", *Varlık* 1337 (Şubat 2019), 4-7.

2 Yüksel Taşkın, "Post-Kemalist Paradigmanın İslam Çalışmalarına Etkileri: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, ed. İlker Aytürk - Berk Esen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 417-440.

3 Berrin Koyuncu Lorasdağı, "Türkiye'de Kadın Çalışmalarında Post-Kemalizmin İzini Sürmek: Açmazlar ve Yeni Yönelimler", *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*, ed. İlker Aytürk - Berk Esen (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 97-149.

4 Levent Köker, "Bir Türlü Değişmeyen Paradigma", *Artı Gerçek* (Erişim 23 Mart 2025).

metodolojik çerçeve ile, dindar kadınları birer “bedensiz özne” olarak inşa ettiği öne sürülmektedir. Bedensiz özne (disembodied subject) kavramı, bedenle bilinç arasında kartezyen bir ayırımdan hareketle, bedeni bilinç tarafından idare edilen bir nesne olarak görmeye işaret eder. Göle’nin örtünmeyi son kertede bir simge olarak nitelemesi, çalışmasına konu ettiği örtünen kadınların bedenleriyle bilinçleri arasında kurduğu bağı görmeyi engelleyerek çalışmalarında bedeni pasif bir nesneye dönüştürmesine neden olur.⁵

Bu çalışmanın amacına paralel biçimde, dindar kadınların sosyoloji, antropoloji ve siyaset bilimi gibi farklı sosyal bilim dalları tarafından ele alınışını eleştiren önemli çalışmalar vardır. Bu eleştirel çalışmalar Göle’nin de içinde bulunduğu bir akademisyen grubunu; dindar kadınların dinle kurdukları ilişkileri açıklarken birtakım yanlış temsillere yol açmaları dolayısıyla eleştirmektedir. Bu anlamda kendileri de Müslüman birer kadın olan iki antropoloğun eleştirileri zikredilmelidir. Saba Mahmood ve Lila Abu Lughod, Müslüman kadınların sosyal bilimler literatüründe yanlış temsili üzerine eleştirilerde bulunurlar. Her iki antropolog da bu kadınların değer referanslı failliklerinin sosyal bilimlerde yeterince karşılık bulmadığı noktasında hemfikirdir.⁶

Yine sosyoloji ve antropoloji literatüründe Müslüman kadının failliği tartışmaları bağlamında öne çıkan eleştirel bakışlar, Göle’nin de içinde bulunduğu akademisyenler tarafından yapılan çalışmalar üzerine eleştirel tespitlerde bulunur. Örneğin Onur’a göre, söz konusu çalışmalarda, Müslüman kadını “öteki” (feministler ve Kemalistler) ile kurulan ilişki üzerinden tanımlama eğilimi görülür.⁷ Bunun bir sonucu olarak, örtünme gibi kimliğin önemli bir parçasını oluşturan eylem, din dışı amaçlara giden yolda bir stratejiye dönüşmüş olarak sunulur.⁸ Söz konusu çalışmalarda, Müslüman kadınlar, bir yandan liberal ve seküler dünyanın sunduğu haklarla giderek özgürleşen; ama öte yandan İslam’a yönelik vurguları nispetinde bu kazanımlardan vazgeçerek itaatkâr görünen bireyler olarak görülür.⁹

Son olarak zikredilecek eleştirilerin ise daha “içeriden” olduğunu söylemek mümkündür. Kendileri de bu çalışmalara konu olan kadınlar gibi “örtülü” olan entelektüel kadınlar yahut dindar erkekler Müslüman kadının akademik yazında temsilini eleştirmiştir. İçeriden gelen eleştirilerin ortak noktası mevcut literatürü “sosyolojizme” düşmüş olarak değerlendirmesidir. Bir başka deyişle, sosyal bilimler içinde Müslüman kadın yazının en öne çıkan sorunu, araştırdıkları kişilerin bütün motivasyonlarını din dışı faktörlere bağlamalarıdır.¹⁰ Seküler çevrelerden gelen akademisyenler, dinle sınırlı bir ilişkiye sahip olmalarından dolayı, örtünme başta olmak üzere başlıca dinî pratik ve eylemleri içsel ahlaki bir gerekçeye değil doğrudan dışsal maddi çıkarılara bağlamaktadırlar.

Zikredilen bu üç grup çalışma içinde doğrudan *Modern Mahrem* kitabını eleştiri konusu yapan Didem Arvas’ın çalışmasının bu makale bağlamında öne çıktığını belirtmek gerekir. Yazar’a göre, Göle ve örtünme deneyimini ele alan akademisyenlerin temel sorunu bu deneyime nüfuz edebilecek müktesebatlarının olmayışdır. Bu noktada sunduğu çözüm ise bu kadınların eylemlerini içten gelen değer motivasyonlu eylemler olarak değerlendirmektir. Bu makalenin zikredilen çalışmayla ortak noktaları olduğu söylenebilir. Eleştirel tutum ve bu eleştirilerin çıkış noktası benzerdir. Ancak, i) Göle’nin yaklaşımını post-Kemalizm tartışmaları ışığında değerlendirmesi, ii) onun yaklaşımını seküler

5 Bu çalışmada bu kavramın karşısı olarak kullanılan “bedenli/bedenselleşmiş özne” (embodied subject) ise bilincin emrinde görülen pratiklerin -örneğin örtünme gibi çeşitli dinî ritüellerin- bireyin bilişsel dünyası ile iç içe olduğuna, hatta onun üzerinde yönlendirici etkide bulunmasına göndermede bulunur. Bedeni bilincin pasif alıcısı olarak değil onun aktif inşacısı olarak değerlendirir. Bedenselleşme (embodiment) sayesinde özne, bedenin aktif rol aldığı bir süreçle, performatif biçimde kendi var oluşuna anlam katar, kimliğini inşa eder. Bu kavramla ilgili detaylı bir analiz için bk. Philip A. Mellor - Chris Shilling, “Body Pedagogics and the Religious Habitus: A New Direction for the Sociological Study of Religion”, *Religion* 40/1 (January 2010), 27-38.

6 Lila Abu-Lughod, *Müslüman Kadının Kurtarılmaya İhtiyacı Var mı?*, çev. Hazar Gümüşsoy (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021); Saba Mahmood, *Dindarlığın Siyaseti: İslami Uyanış ve Feminist Özne*, çev. Aslı Altınışık (İstanbul: Islık Yayınları, 2022).

7 Petek Onur, *Ethnographic Discourses on Women and Islam in Turkey: A Critical Reading* (Cham: Palgrave Macmillan, 2024).

8 Sırma Bilge, “Beyond Subordination vs. Resistance: An Intersectional Approach to the Agency of Veiled Muslim Women”, *Journal of Intercultural Studies* 31/1 (February 2010), 9-28.

9 Sertaç Sehliskoğlu, “Revisited: Muslim Women’s Agency and Feminist Anthropology of the Middle East”, *Contemporary Islam* 12/1 (April 2018), 73-92.

10 Didem Arvas Balta, *Modernite İçinde Bir İnanç Deneyimi: Örtünme* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014); Necdet Subaşı, “Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahicilik Sorunu”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 32 (Haziran 2012), 39-55; Nazife Şişman, *Emanetten Mülke: Kadın, Beden, Siyaset* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2018).

pozisyonunun dışında epistemolojik, teorik ve metodolojik açıdan bir eleştiriye tabi tutması, iii) bedenselleşmiş/bedenli bir öznenin failliği fikrine dayanmasıyla ondan ayrılmaktadır.

Belirtilen temel amaçlara ulaşabilmek için çalışma, üç aşamalı bir izlek üzerinde yapılandırılmış olup makalenin ana bölümleri bu aşamaları yansıtmaktadır. İlk ana başlıkta Göle'nin dindar kadın bedenini ele alırken sunduğu tarihsel ve kuramsal arka plan değerlendirilecek ve bu arka planın "bedensiz özne" inşasında nasıl işlevselleştiği tartışılacak, daha sonra, oluşan yeni literatürle birlikte Göle'nin sunduğu tarihsel çerçeveye alternatif bir arka planın referans alanları tespit edilmeye çalışılacaktır. İkinci ana başlıkta, Göle'nin ampirik çalışmalarında ortaya koyduğu iddialar, beden antropolojisi ve sosyolojisinin sunduğu alternatif perspektifler ışığında tartışmaya açılarak örtünme bağlamında dindar kadın bedeninin ele alınışına dair farklı perspektiflere işaret edilecektir. İlk iki ana başlıkta sunulan argümanlar ışığında üçüncü ana başlıkta, Göle'nin post-Kemalizm tartışmalarında konumlandırıldığı yer üzerine bir tartışma yürütülecek, "bedensiz özne" tasarımının Kemalist yazın ile Göle'yi örtünme pratiği özelinde ortak bir zeminde buluşturduğu vurgulanarak, post-Kemalizm eleştirilerinin yaslandığı zemin -Göle bağlamında- sorgulanacaktır. Sonuç bölümünde ise Göle'nin yaklaşımında öne çıkan bazı sınırlılıklar vurgulanarak bunu aşmak için gelecek çalışmalara referans oluşturabilecek noktalar öne çıkarılacaktır.

1. Bedensiz Özneye Giden Yol: Bedensiz Tarih

1.1. Tarihsel ve Kuramsal Arka Plan

Seksenlerin sonu ve doksanlarla birlikte oluşmaya başlayan "modernleşme ve kadın" konulu literatürde baskın anlatı Türk modernleşmesinde kadın bedenine atfedilen bir simgeselliğin başat olduğu yönündedir. Bu literatüre göre kadın bedeni üzerindeki tasarruflar gerek Osmanlı geçmişinden sıyrılmanın gerek Batı medeniyeti normlarına uygun bir ulus olmanın en önemli göstergesi sayılır.¹¹ Göle'nin de yaslandığı bu arka plan, aynı zamanda daha sonradan ortaya çıkacak İslamcı kadın hareketinin Cumhuriyet projesine muhalif yönlerini vurgulamak için zemin sunar. Göle, öncelikle Kemalizmin kendini bir medeniyet projesi olarak sunduğunu ve bunun yaşam tarzları üzerinden gerçekleştirmeye gayret ettiğini belirtir. Batı medeniyetinin bir parçası haline gelmek, kadın bedeninin tasarımıyla eş görülmüştür.¹² Cumhuriyet'in simge siyasetini öne çıkardığı tespiti daha sonra "yeni" İslamcı kadın kimliğinin simgesi olarak örtüyü ele almak için bir arka plan sağlar. Göle'nin sunduğu tarihsel arka planın en belirgin özelliği, kadın bedenine ilişkin bir kavrayış geliştirmenin, tarihi eskilere dayalı bir çatışmadan bağımsız olamayacağını iddia etmesidir. Ona göre, "kurulan Kemalist rejimi en iyi yansıtan şey kadına yaklaşımdır. 'Kemalist devrim için reformun simgesi ideal kadın imajıdır.' Kadınların kurtuluşu ile ilerleme eşdeğer şeylerdir. Yani uygar olmak kadının kurtulmasına bağlıdır. Bu da büyük oranda simgelerin değişimi olarak hayat bulur."¹³

Dindar kadın kimliği, Cumhuriyet reformlarıyla birlikte beden ve özelde örtü üzerinden devletin sert yüzüyle karşı karşıya gelmiştir. Cumhuriyet'in kadın bedenini dönüştürmeye yönelik bu tasarruflarına karşı geliştirilen tepkiler de Göle'ye göre, aynı metodu takip etmiştir. Cumhuriyet yeni kadın kimliğinin tanımlayıcısı olarak örtü yerine "medeni" dünyanın kadın kıyafetlerinin ölçülü bir yorumunu öne sürdüğü İslami bir kadın kimliğinin belirleyeni de buna paralel olarak "örtülü bir kimlik"¹⁴ haline gelir. Göle'nin anlatısına göre, Kemalizmin kadın için ürettiği bedensel kodlar ile İslamcılığın kadın için ürettiği kodlar -her ne kadar çıkış noktaları tamamen zıt olsa da- aynı yerden beslenir. Her ikisi için de

11 Fatmagül Berktaş, "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 1-11; Ayşe Kadioğlu, "Cinselliğin İnkarı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 89-100; Deniz Kandiyoti, "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar", çev. Nurettin Elhüseyni, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, ed. Sibel Bozdoğan - Reşat Kasaba (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 115-134.

12 Nilüfer Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme* (İstanbul: Metis Yayınları, 2014).

13 Nilüfer Göle, "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı", çev. Nurettin Elhüseyni, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, ed. Sibel Bozdoğan - Reşat Kasaba (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 88.

14 Aynur İlyasoğlu, *Örtülü kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri* (İstanbul: Metis Yayınları, 2015).

örtü birer simgedir. Birincisi için bu simge kamusal alanda görünmez hale getirilmeliyken ikincisi için kamusal alandaki varlığın en önemli nişanesidir.

Kadın bedeninin simgeselliğine yönelik aşırı vurgu, bir yandan sunulan tarihsel anlatıyı neredeyse tamamen bedenler üzerinden okuyormuş gibi görünürken öte yandan bu tarihi bedensizleştirdiği söylenebilir. Zira beden ya devlet tarafından ya da onun karşısında duran kadınlar tarafından “şeyleştirilmiş” şekilde sunulduğu görülür. Beden ya devlet aklının ya da bireysel aklın emrinde, onların istediği simgelerin taşıyıcısı olarak görülür. Bu hikâyenin özneleri olarak kadınlar, bedensiz varlıklar olarak Göle’nin metinlerinde öne çıkar. Bedenleri hem vardır hem yoktur. Simge taşıyıcısı olarak hayli ön plandayken dinî ritüeller -burada örtünme- dinî bir *habitus* oluşumuna dönük bir uygulamayla benliğin uygun formunu aldığı bir alan¹⁵ olarak görülmez; bunun yerine, bir tiyatro sahnesini andıran kamusal alanda ataerkil gelenek tarafından kendine biçilen uygun rolü oynamanın bir aracı olarak sunulur. Örtülü bedenin benliğe nüfuz etme, dolayısıyla bir özne pozisyonuna katkı sunma potansiyeli tartışma dışı bırakılır.

Modern Mahrem kitabında söz konusu tartışmanın akabinde gündeme gelen toplumsal hareketler bahsi bu tarihsel arka planda anlam bulur. Göle’ye göre, yeni İslami hareket toplumsal hareketler literatürünün sağladığı zeminle okunabilir. Cumhuriyet’ten beri süregelen simgelerin savaşı geç moderniteyle birlikte dindar, eğitilmiş ve kentli genç kadınlarda toplumsal hareket formuna bürünerek simgeselliğin yeni bir aşamasını sunar. Bir yandan toplumsal hareketler dolayısıyla modern bir deneyim olarak ortaya çıkan “yeni” örtünme biçimi, öte yandan modern kültürle araya konan mesafenin simgesi olarak görülür ve aradaki çatışmalı ilişkiye atıfta bulunur. “Örtünme” diye belirtir Göle, “İslamcı kız öğrencilerin taleplerini kamu karşısında kolektif olarak, açık seçik dile getirmeleri ve eylemlerinin hedeflerini özerklik içinde ortaya koymaları ölçüsünde toplumsal bir hareket olarak ele alınabilir.”¹⁶

Göle, toplumsal hareketlere atıfla Cumhuriyet’le başlayan çatışmalı serüven içerisinde geleneksel kadın örtünmesi ile “türban” olarak ifade ettiği yeni örtünme biçimini birbirinden ayırır. Türbanlı kadın hareketi gerçek manada bir toplumsal harekete tekabül eden bir yapıya sahipken geleneksel kadınların örtünme biçimi apolitik ve pasif bir durumu işaret eder. Her ne kadar Cumhuriyet Dönemi’nde kadınların örtünme biçimleri üzerindeki devlet tasarrufları çatışmalı bir durumu ortaya çıkarsa da bu çatışmalı durumun belli bir politik zemin kazanarak çok daha görünür olması, seksen sonrası İslamcı kadın hareketiyle birlikte gerçekleşir. Bu tespitlerle birlikte, bu yeni hareketin kendini önceki örtünme biçimiyle radikal bir kopuşu temsil ettiği vurgulanır. Bir başka deyişle, Göle için yeni örtünme biçimi biriciktir ve kendinden öncekilerden -çağrıştırdığı simgesel anlamıyla- derin bir ayrılığı içerir. Zira bu yeni hareket, giderek kamusal alandan dışlanmaya çalışan örtünün yeniden ve güçlü bir sahiplenilmesiyle anlam bulur. Örtü, bu politik kimliğin ayrılmaz bir parçası hatta bizatihi kendisi olarak sunulur. Örtü yeni kimliğin alametifarikası haline geldikçe “radikal” İslamcı hareketi temsil eder.¹⁷ Göle’nin sunduğu bu toplumsal hareketler perspektifi, örtünün simgesel yüküne vurgusu nispetinde, bedeni öznenin ayıran ve bu doğrultuda örtüyü öznenin bilişsel stratejilerinin bir nesnesi haline getiren yaklaşımına önemli bir dayanak sunar.

1.2. Bedensiz Tarihin Pasif Özneleri: Kadınlar

Cumhuriyet Dönemi’ndeki kadın bedenine ilişkin okumalar son dönemde hayli çeşitlenmiş görünmektedir. Yeni okuma biçimlerinin sunduğu en önemli faydalardan biri Devlet’in tasarruflarına karşı pasif birer nesne gibi görünen kadın anlatısının sorgulanır hale gelmesidir. Lamprou ve Adak’a göre, ister Kemalist modernleşmeci olsun ister onları eleştirenler olsun, tek parti dönemine ilişkin okumalarında aynı ikiliğe yaslanırlar.¹⁸ Merkezî seküler elitlerin ceberut uygulamaları ve onun karşısında konumlanan ve bu uygulamaların nesnesi olan dindar-muhafazakâr halk dikotomisi, her iki

15 Mahmood, *Dindarlığın Siyaseti: İslami Uyanış ve Feminist Özne*, 212.

16 Göle, *Modern Mahrem*, 12-13.

17 Göle, *Modern Mahrem*, 125.

18 Alexandros Lamprou - Sevgi Adak, “Giriş: Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek”, *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset*, ed. Sevgi Adak - Alexandros Lamprou (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 1-27.

anlatıyı da sarar. Göle'nin tek parti dönemi okumasını da kapsayan bu tespitler, onun bedene ilişkin yaklaşımındaki dikotomik bakışıyla paralellik gösterir. Tarih bir ikilik üzerinden okunurken dindar kadın bedeni de ikilikler üzerinden sunulur.

Merkezî, seküler devlet tarafından kontrol edilen halk anlatısı ile zihin tarafından kontrol edilip çeşitli bilişsel stratejilerin aracı yapıları beden anlatısı arasında epistemolojik bir ortaklıktan söz edilebilir. Her iki anlatıda bir hükmeden ve hükmedilen vardır ve hükmedilen taraf buna reaksiyonu kadar hikâyede yer bulur. Bu çalışma bağlamında söylersek, Göle'nin anlatısında, beden ve özelde dindar kadın bedeni, Cumhuriyet Dönemi'nde toplumsal hayattaki belirleyici uygulamaların nesnesi konumundadır. Merkezî otoriter zihnin uygulamalarının ya pasif alıcısı konumunda ona uygun hareket eden bir nesnedir ya da belli bir karşı duruş gösterecekse bunu, üzerindeki etkiye bir tepki olarak gösterebilir. Örneğin örtüsüne ilişkin devlet eliyle bir tasarrufta bulunulan kadının yaptığı en önemli şey, bu duruma bir tepki olacak şekilde örtüyü bir simge haline getirip ona daha sıkı sarılmak şeklinde tarif edilir. Keza kadın bedenine yönelik modernleştirici tasarrufların gönüllü muhataplarının da yeni görünümelerini modern kimliğin bir simgesi şeklinde görerek kabul ettiği vurgulanır. Her iki yaklaşımda da beden pasif bir alıcı olarak tarif edilirken kılık kıyafet de bedende taşınan birer simge olarak görülür. Nihayetinde bu anlatıda beden, modernleştirici yahut karşıt düşüncede olsun, zihinsel olarak belirlenen bir kararın üzerinde uygulandığı bir zemindir. Bu hikâyede beden, bilinç sahibi "kişiler" karşısında "şey"leşmiş olarak sunulur.¹⁹ Oysa Cumhuriyet Türkiye'sinde beden üzerindeki uygulamaları bedenli bir özne perspektifinden değerlendirebilecek farklı okuma biçimleri mümkündür. Bu bakış açıları bizi bedeni zihinsel/bilişsel durumun dışındaki yansıması şeklinde görmekten kurtarabilir, bedenli yahut bedenselleşmiş bir özne (embodied subject) anlayışıyla, tarihsel süreci ve günümüzü yeni bir okumaya tabi tutmaya yardımcı olabilir.

Cumhuriyet Dönemi'ne ilişkin bu alternatif okumanın bize gösterdiği bir diğer önemli husus ise, merkezî devletin sekülerist uygulamalarına karşı gösterilen güçlü tepkilerin sadece seksenlerde okumuş, eğitilmiş, kentli kesimlerle sınırlı olmadığı, Cumhuriyet taşrasında gündelik hayattan yükselen önemli muhalif seslerin ve buna uygun pratik ve taktiklerin var olduğu şeklindedir.²⁰ Cumhuriyet Dönemi taşrasının ücra köşelerinde yaşayan çarşaf "sıradan" kadınların da bu uygulamalara önemli tepkiler geliştirdiği ve bu tepkilerin devlet uygulamalarının yönünde de değişimler meydana getirdiği vurgulanır.²¹ Bu literatüre göre, çoğunlukla iddia edildiği gibi devletin kadın kıyafetine müdahalesi ne merkezî, tavizsiz ve yeknesaktır ne de uygulamanın muhatabı olan kadınların uygulamalara karşı tutumu boyun eğici ve kabullenicidir. Buna karşın, seksenlerin İslamcı kadın hareketini Cumhuriyet'ten ayırarak biricikleştiren okuma biçimi Göle yazınında hayli baskındır. Hem bireysel hem politik bir anlam atfettiği düşünme ve davranış biçimleri, bu genç kadınları, edilgen olarak nitelenen geleneksel dindar kadınlar karşısında oldukça yeni ve iddialı hale getirir. Örtünme bu kimlik içinde ayrı bir öneme sahiptir ve "İslam'ın kurallarına karşı duyulan aktif bir ilgiyi belirtir."²² Dolayısıyla, kentli, eğitilmiş, dindar kadının örtünmesi; laik devlet düzeninin taleplerine karşı duruşu ve seküler olarak kodlanan kamusal alanda bulunma yönünde hak iddia etmeyi içeren, bireysel-politik taleplerin dile getirildiği, simgesel yükü epeyce artmış bir eylemdir. Bu argüman, Göle yazınında aynı zamanda İslamcı kadın hareketini toplumsal hareketler bağlamına yerleştirerek okumayı sağlar.

2. Bedensiz Öznenin Epistemolojik ve Metodolojik Kuruluşu

Nilüfer Göle'nin ortaya koyduğu tarihsel arka plan ve kuramsal çerçeve kadın bedenini simgesel bir anlatının içine yerleştirmede önemli bir imkân sağlamıştır. Devamında, *Modern Mahrem*'de en somut

19 Roberto Esposito, *Beden Bakış Açısından Kişiler ve Şeyler*, çev. Balkır Uysal (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023).

20 Murat Metinsoy, "Sources of Anti-Secularism in Modern Turkey: A Social History Approach", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 26/6 (February 2024), 832-850; İlber C. N. Özdemir, "Considering Kemalist Secularization Process through the Eyes of the Ordinary", *Turkish Studies* 25/3 (November 2024), 519-537.

21 Sevgi Adak, "Kemalist Modernleşmeye Kadınların Özneliği Üzerinden Bakmak: Peçe ve Çarşaf Karşıtı Kampanyalar Odağında Bir İnceleme", *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset*, ed. Sevgi Adak - Alexandros Lamprou (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022), 183-219; Hale Yılmaz, *Türk Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Reformlar ve Kültürel Tartışmalar 1923-1945*, çev. Ayşe Özbay-Erozan (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023).

22 Göle, *Modern Mahrem*, 16.

halini gördüğümüz ampirik inceleme, bu simgeselliğe giden yolu somutlaştırmaktadır. Kitap boyunca Göle'nin argümanlarının örtünmenin söz konusu kadınlar için işlevlerine yöneldiği görülür. İslam'da toplumsal düzenin kadının mahremiyeti üzerine kurulu olduğunu iddia eden yazar için, bu anlamda örtünün dışında hiçbir simge İslami toplumsal düzeni Batı'ninkinden ayırıcı biçimde net ifade edemez. İslami toplumsal düzenin kadın bedenine endekslenmesi bedenın ana gündem olan kısmına, örtülen başa, vurguyu hiç olmadığı kadar artırmıştır.

“Örtünme, yani bir başörtüsünün takılması ve uzun, bol bir elbisenin giyilmesi olarak bilinen tesettür, mevcut geleneklerin çoğu kez önemsenmeyen bir tekrarı olmaktan çok İslami dindarlık ve yaşam biçiminin siyasal anlamda yeniden sahiplenilişini ifade eder. Kadınlar çağdaş İslamcılığın en yeni aktörleri, örtünme ise sembollerin en dikkat çekicisidir.”²³

Nihayetinde Göle için örtünmenin sosyolojik anlamı kadınların giderek “İslamcılaştmasını” ifade eder. Her ne kadar bireysel motivasyonları varmış gibi görünse de bu süreç onlar için tam bir bireyleşmeyi beraberinde getirmez. Paradoksal biçimde, bireysel hikayelerinde örtüye sarıldıkça geleneksel İslam'dan ve Batılı tahakkümden ayrı bireyselleşmiş bir İslami yorumu benimsemiş gibi görünürlerken aynı zamanda, onları sınırlandırıp yönlendiren İslami cemaatin normlarına boyun eğler. Bir yandan modern dünyada İslami bir kimlikle var olmayı garanti eden örtü, öte yandan, bu dışarı çıkışı cemaat normlarının içinde kalarak yapıldığına dair de bir garantidir. “Örtü, onları ‘modernizme’ karşı korumakta, İslamiyet'e sadakatlerini simgelemektedir. Örtü, Müslüman kadının dış dünyaya çıkışını saklamaktadır; zira örtünen kadın dışarıya da çıksa içeride kalmakta, mahrem dünyaya ait olduğunu hatırlatmaktadır.”²⁴

Özellikle *Modern Mahrem*'de giderek yoğunluğunu artıran biçimde karşımıza çıkan bu vurguların yine kitap boyunca farklı kavram setleriyle de desteklendiği görülür. Bir başka deyişle, örtünün simgesel kapasitesinin başka hiçbir şeyde göremeyeceğimiz kadar yüksek olduğu argümanını destekleyici terminoloji ve kavramlar kimi zaman ampirik durumu aşan biçimde karşımıza çıkar. Örneğin, *Modern Mahrem*'in hemen başında İslam ile İslamcılığın birbirinden farklı tanımları yapılır; ancak bunların çalışma boyunca -herhangi bir gerekçe belirtilmeksizin- birbirinin yerine kullanılacağı belirtilir. Dolayısıyla örtünmenin Müslüman kadınla ilgili bedensel bir ritüel olmaktan çok İslamcı kadın hareketinin simgesi haline dönüşmesi için bir engel kalmaz. Benzer bir durum türban, tesettür ve başörtüsü arasındaki ayırmada da söz konusudur. Göle, katılımcıların türban kelimesini kendi giyim biçimleri için kullanmadıklarını bunun yerine tesettür ya da başörtüsünü kullandıklarını belirtir; ancak simgeselleştirici anlatı için daha uygun düşen türban adlandırmasını metin boyunca kullanır ve biraz ileride “‘türban’ ismi genelde İslamcılığın, özeldeyse kadının katılımının melez ve ihlalcı doğasını temsil etmektedir”²⁵ şeklinde bir tespitte bulunarak ampirik olarak karşılığı olmayan bir ifadeyi iddiasının merkezine yerleştirir.

Göle açısından bu hareketi kendinden önceki geleneksel örtülü kadınlardan ayırmak için kullanılan önemli sıfatlar arasında onun “radikalliği” ve “militan” karakteri de yer alır. Kentli, eğitilmiş dindar kadınlar, “İslamcı hareketin en radikal en sert çekirdeğini”²⁶ oluştururlar. ‘Yeni’ örtünme biçimi bu radikalliği ortaya koyan en önemli göstergedir. Gerek geleneksel İslami anlayışa karşı eleştirel duruşları gerek Batılı dünya görüşüne karşı tavizsiz tutumlarını sergileyen örtü, onların militan olarak anılmasına da sebep olur. “Modern zamanlarda örtünme hareketi eğitilmiş, kentli ve militan Müslüman kadın imajını kamusal alana taşır ve siyasi bir edimci olarak onu görünür kılar.”²⁷

Bu terminoloji ve kavram havuzu, Göle yazınında örtülü kadınlar bir skalanın iki ucuna yerleştirme eğilimindedir: Bir yandan cemaat normlarına tam bir teslimiyet bayrağı olan örtü, öte yandan geleneğe ve Batılı dünya görüşüne boyun eğmeyişiın simgesi olarak örtü. Bu skalada ara noktalar yok gibidir,

23 Göle, *Modern Mahrem*, 11.

24 Göle, *Modern Mahrem*, 75.

25 Göle, *Modern Mahrem*, 19.

26 Göle, *Modern Mahrem*, 121.

27 Nilüfer Göle, “Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak”, *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması*, ed. Nilüfer Göle (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 32.

sadece iki uç kutuptan oluşur ve her iki kutup da örtüyle simgelenir. Skalanın Batı karşıtı “radikal” tarafına konumlandırılan kadınların Göle tarafından, ana gayesi modernleşme tecrübesine radikal bir başkaldırı olan bir dinin mensubu gibi resmedildiği söylenebilir. Kimlikleri sadece “ötekilerle” kurulan ilişkiyle var olur.²⁸ Göle’nin tarif ettiği kadınların İslam’a dair bütün tasarrufları; ancak modernite dolayımından geçerek anlam bulur. Attıkları neredeyse her adım, kendi dinî bilinçlerinden ziyade, modernleşmeye karşı üretilen bir tepki olarak kavranır. Örtü ise bu tepkinin en belirgin simgesidir.

2.1. Simgelenen Örtü Anlatısı ve Fail Meselesi

Örtünün toplumsal bağlamda kazandığı bu aşırı simgesel yük, Göle yazınında dindar kadınlara atfedilen ya da atfedilmeyen failliği de gözden geçirmeyi gerektirmektedir. Zira bu çalışmanın temel iddiası bağlamında bu noktanın da açığa kavuşturulması gerekir. Nitekim giriş bölümünde, Göle’nin örtüye yaptığı aşırı simgeselleşmiş vurgunun araştırmasına konu ettiği kadınları bedensiz bir özne olarak yansıtmasına neden olduğu belirtilmişti. Örtüyü, modern dünyada hareket edebilirken aynı anda mahrem kalmanın bir yoluna dönüştüren dindar kadın anlatısı, bedenselleşmiş bir öznenin tam karşısında durur. Çünkü örtüyü bir duruşun simgesi haline getirerek onu öznelere yüklediği benlik inşa edici potansiyelinden uzaklaştırır. Kadınlar örtünmenin kendi benliklerinde ve dünyaya bakışlarında değer merkezli bir okumaya yol açtığı yönünde ifadeler kullandıklarında -örneğin örtünen bir kadının eğitim almasını, İslami bir tavır olarak gerekli olduğunu savunduklarında- bu durumu erkek egemen cemaatin ürettiği bir sonuç olarak görmek bu türden bir okumayı yansıtır niteliktedir.

“Cinsiyet ayrımları da hiyerarşiye tabi tutulmakta ve kadın gövdesine ilişkin görünmezlik yasağı erkek egemenliğini pekiştirmektedir. Erkeğin “bakma” ve “görme” ayrıcalığı, kadının gövdesini nesneleştirme yoluyla erkeğe cinsiyet ayrıcalığı sağlamaktadır. Her ne kadar kadın örtünerek bu nesneleştirmeye karşı durduğunu düşünmekteyse de, aslında erkeğin görsel ayrıcalığını açığa vurmaktadır. Böylelikle, kadının örtünmesi İslamcı hareketlerin simgesidir derken, siyasi ideoloji ile cinsler arası iktidar ilişkilerinin iç içeliğine işaret etmekteyiz. Kadın örtünerek Batı modernizmi karşısında siyasi bir tebliğ yaptığı gibi, kendi görünmezliği ve mahrem alana kapanması üzerine kurulu erkek egemenliğini de kabullenir durmaktadır.”²⁹

Göle’ye göre bu kadınların otonomisi pamuk ipliğine bağlıdır. Çeşitli söylemlerle dış dünyanın seküler yapılarına karşı özne gibi dursalar da bu özneliği sağlayan araç, yani örtü, onları içeride yine mahkûm kılar. Göle için örtülü olmak, kamusal alana çıkmak için bir ruhsat olarak özgürlük vaadi gibi görünse de içeri dünyada cemaat normlarını ve erkek bakışının üstünlüğünü yeniden üretmek anlamına gelir. Nihayetinde örtü, kadının bir isteği, inancının gereği, özneliğinin dışavurumu olarak değil bilakis, özneliğin başka egemenliğe feda edilmesi şeklinde yorumlanır. Örtünme hem öznenin dışa vurumu hem de onun gerçeklik kazanmasına dönük bir ritüel olarak anlaşılmadığı gibi katılımcılar tarafından “kadın tevazusu ve dindarlığa bağlı İslami erdemler bağlamında açıklanırken [araştırmacı tarafından] ahlak, erdem gibi değer yüklü anlatımları ‘hegemonya altındakilerin düşleri’ olarak [ele alınır].”³⁰

“İslamcı hareketler, çarşaf ve şeriat, kadın ve siyasi iktidar arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkilerini sergilemekte, Batı dünyasının karşısına sadece ayrı bir siyasi sistem talebiyle değil, aynı zamanda özel alanı, insan-beden ilişkisini, iç dünyaları İslamileştirme iddiasıyla çıkmaktadır. Kadının gövdesinin kara çarşaf içindeki kamusal ve siyasi tezahürü, İslami medeniyet anlayışının en talepkâr göstergesidir.”³¹

“Laikliğe direnen yeni İslami kimlik bilincini ortaya koymada vücut siyaseti çok önemlidir. İslamcı kadınlara göre, örtünmenin erkeklere ya da başka türden bir insan gücüne boyun eğmekle bir ilgisi yoktur. Bu tutum daha çok Allah’ın insanlar üzerindeki egemenliğini tanımayı ve egemenliğe teslim olmayı ifade eder.”³²

Göle, yukarıdaki satırlarda belirttiği ampirik gözlemleri çalışmasında bir hareket noktası olarak görmez. Bunlar daha çok, dışsal bir dolayımından -örneğin İslami cemaatin siyasi ideallerinden- geçmiş bilinçlerin ‘düşleri’ şeklinde karşılık bulur ya da kadınların “Örtü sadece maddi, elle tutulan, gözle görülen kıyafet

28 Onur, *Ethnographic Discourses on Women and Islam in Turkey*.

29 Göle, *Modern Mahrem*, 176-177.

30 Mahmood, *Dindarlığın Siyaseti: İslami Uyanış ve Feminist Özne*, 58.

31 Göle, *Modern Mahrem*, 115.

32 Göle, “Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı”, 92.

değildir. Kadının davranışlarını, konuşmalarını, oturuşunu kalkışını, her şeyini mümkün olduğunca daha az cazip olmaya çalışarak yerine getirmektir"³³ şeklindeki ifadeleri, Göle tarafından cinselliğin denetimini "saplantı" haline getirmelerine yorulur. *Modern Mahrem*'de "ahlak, erdem, fazilet, edep" gibi örtünme eylemiyle bir arada kullanılan ifadeler kadınların bireysel değer dünyalarına nispet edilmez. Geçtikleri yerlerde, kadınların bilerek ya da bilmeyerek kolektif amaçlara hizmet için başvurdukları stratejilerin bir parçası olarak görülür. Katılımcı kadınların kullandıkları dil ve söz dağarcığı Göle tarafından toplumsal hareketlerin terminolojisine tercüme edilerek anlamlandırılır. Bu sebeple ampirik çeşitliliğin daha homojenize edici bir dille kısıtlandığı görülür.

Din sosyolojisi çalışmalarında pratik ve teori arasındaki bağa dikkat çeken Berger ve Kellner'in vurguladığı üzere, sosyolog öncelikle karşısında aktörlerce oluşturulmuş bir söz dağarcığı ile karşılaşır ve daha sonra analizinde bunu ikinci kez inşa ederek yeni bir forma dönüştürür. Ancak bu, sosyoloğa verilmiş sınırsız bir özgürlük değildir. "Sosyolojik kavramların yeterli-anlamları olmalıdır. Yani durumun içindeki aktörlerin niyetleri ile anlaşılabilir bağlar kurmalıdır."³⁴ Berger ve Kellner bu duyarlılık için din sosyoloji çalışmalarında sosyologlar için bir "teolojik kulak" geliştirmenin öneminden bahsederler. "[Sosyoloğun] belirli bir 'teolojik kulak' geliştirmesi gerekir, aksi halde yorumlama için oldukça kritik olan dinleme eylemi mümkün olmaz."³⁵ Bir başka deyişle, bireysel dindarlık üzerine yapılan yorumların kolektif aidiyetlerden ziyade kişisel dindarlıkla bağlantısı güçlü biçimde öne çıkarılmalıdır.³⁶ Göle'nin metinlerinde örtünme, aktörün atfettiği anlamdan ziyade örtük işleve sahip bir nesne olarak, modern kamusal alanda bulunmaya ruhsat sağlayan bir konuma evrilir. Dindar kadınların kimlikleri kişisel dindarlıklarından ziyade Batıcı bir söyleme karşı durarak anlam kazanmaktadır.³⁷

Göle metodolojik perspektifini açıklarken "Tarih, sürekli olarak Kitap ile toplumsal pratiğin, ütopya ile praxis'in yeniden eklenmesiyle yazılmaktadır"³⁸ diyerek, aktörleri yalnızca kutsal kitabı okuyup uygulayan kişiler olarak göremeyeceğimizi, bu nedenle yaşam dünyalarında bu metnin bireysel süzgeçlerden geçerek hayat bulduğunu vurgular. Sosyolojinin perspektifinden bu tespitler doğru olsa da eksiktir; zira bilincin bedene olan kartezyen üstünlüğünü önceler. Bir başka deyişle Göle, son kertede kadınları, bilişsel dünyaları içinde geliştirdikleri stratejileri bedenleri üzerinde uygulayarak modern hayata tutunmaya çalışan bireyler olarak görür. Onların modern hayat içinde örtünme pratikleri aracılığıyla nasıl bir tavır ve eylem yönelimi üretme iddiasında oldukları sorusunu cevapsız bırakır. Bedensel pratiklerin bireylerin hayata bakışında, gündelik deneyimlerindeki yerini geri plana iterek önemsizleştirir. Oysa ilgili çalışmalarda çokça vurgulandığı gibi, bu pratikler ve ritüeller, bireylerin öznel kimliklerini inşa etmelerinde önemli bir rol oynar.³⁹ Pratikler, sembolik anlamların ötesinde, bireyin dinî kimliğini beden aracılığıyla içselleştirmesini sağlar. Bir başka deyişle, dinî bilgi yalnızca zihinlerin aydınlanıp dönüşmesiyle değil aynı zamanda bedenin geçtiği bir dizi disipline edici pratikle mümkün hale gelir.⁴⁰ Bireyler örtünerek ya da bir dizi başka değer yüklü bedensel pratikler vasıtasıyla hem inançlarını hem de bu inançlar aracılığıyla kurduklarını iddia ettikleri öznelliklerini pekiştirir. Bedenselleşme/Bedenselenme olarak adlandırılan bu durum, dinî pratiklerin ve ritüellerin performatif niteliğine dikkat çeker. Örtünme bir eylem olarak bilişsel bir kararla başlamıştır; ancak performatif niteliği sayesinde, onun istikrarlı ve belirli kurallar dâhilinde tekrarlanmasıyla birlikte oluşturduğu *dinî*

33 Göle, *Modern Mahrem*, 127.

34 Peter Berger - Hansfried Kellner, *Sosyolojiyi Yeniden Yorumlamak*, çev. A. Erkan Koca (Ankara: Atıf Yayınları, 2021), 52.

35 Berger - Kellner, *Sosyolojiyi Yeniden Yorumlamak*, 104-105.

36 Gonca Dedemoğlu, "Bireysel Dindarlığın Ontolojisi: Modernlik Ufkunda Statik Dindarlık Anlayışının Eleştirel Bir Değerlendirmesi", *İnsan ve Toplum Dergisi* 14/4 (Aralık 2024), 24-50; Bryan S. Turner, "Post-Seküler Toplumda Din", çev. Özcan Güngör, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (Aralık 2012), 199-224.

37 Moohammed A. Bamyeh, *İslam'ın Yaşam Dünyaları*, çev. Ayşe Ulucak (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022).

38 Göle, *Modern Mahrem*, 118.

39 Margaret Lock, "Cultivating the Body: Anthropology and Epistemologies of Bodily Practice and Knowledge", *Annual Review of Anthropology* 22/1 (October 1993), 133-155.

40 Suren Pillay, "Embodiment, Meaning and the Anthropology of Religion", *Journal for the Study of Religion* 21/1 (March 2008), 5-17.

habitus bireyin bilişsel dünyası üzerinde etkide bulunarak düşünme ve karar alma yolları üzerinde de etkide bulunur.⁴¹

Bedenselleşme ile din arasındaki bağ, beden dinî anlamları ve pratikleri somutlaştırmadaki rolü üzerinden ele alınır. Bu bağlamda bedenselleşme, bireylerin dinî normları, inançları ve ritüelleri bedenleri aracılığıyla deneyimleme, içselleştirme ve ifade etme sürecini işaret eder.⁴² Bu perspektiften bakıldığında, katılımcıların kimi zaman dillendirdikleri, örtünmenin değer referanslı bireysel anlamları ile kendilerine atfettikleri bilinç arasındaki ilişki göz ardı edilmemelidir. Latour'un deyimiyle, "bu durum nesnelerin [şeylerin] eylemler üzerinde tam belirleyici bir neden olduğu veya eylemi dayattığı manasına gelmez, nesneler aynı zamanda yetki verebilir, izin verebilir, vesile olabilir, olanak verebilir, eylemi teşvik edebilir, akla getirebilir, etkileyebilir, engelleyebilir, mümkün kılabilir, yasaklayabilir."⁴³ Göle'nin takip eden ifadeleri ise failliğin tek yönlü -bilinci bedene önceleyen- tanımını öne çıkaran ifadeler olarak değerlendirilebilir: "Kendi geleneksel yaşam rollerini terk ederek, kişisel yaşamlarını bir seçim meselesine dönüştürür, profesyonel ve siyasi kariyerler elde eder, ama aynı zamanda İslami ahlak, İslami yaşam biçimi ve İslami cemaat kavramlarını hayata geçirme misyonunu sorgusuzca üstlenirler."⁴⁴

Bütün bu yapıp etmeleri Göle'ye göre kadınların kendi iradeleriyle konumlandıkları bir pozisyon dan gelmez. Nihayetinde yeterince otonomi içermediği için, tesettürlü kadınlara atfedilen bir faillikten söz etmek pek mümkün görünmez. Örtünme bireysel seçime dönüşürken bile cemaatin sigortası gibi yorumlanarak kadınların otonomiden yoksun olduklarına dikkat çekilir. Sınırları ve kuralları erkekler tarafından çizilmiş muhayyel cemaatin içinden çıkamadıkları için bireysellikleri tartışmalıdır. Liberal normları failliğin temel ilkesi olarak gören bu yaklaşım, kadınların failliğini tanımlarken, onların kendilerini çevreleyen gelenek ve cemaatin egemen yapılarına karşı bağımsız hareket etme kabiliyetini incelemektedir. Ancak, Saba Mahmood'un Mısır'daki İslami Uyanış Hareketi sırasında kadınlar üzerine incelemesinde belirttiği gibi, faillik bu kadınlar için geleneksel yapılara karşı otonomi şeklinde değil "belirli ahlaki eylemleri gerçekleştirebilmek için gereken kapasite ve beceri olarak"⁴⁵ ortaya çıkmakta, dolayısıyla "etkin faillik yalnızca normlara direnen eylemle değil aynı zamanda da kişinin normları farklı şekillerde yaşama biçimleri"⁴⁶ şeklinde belirmektedir. Nitekim, *Modern Mahrem* içinden verilen atıflarda da görüldüğü gibi, kadınların örtünmeye atfettiği anlamlara kulak verildiğinde, benzer bir şekilde, normlara dayalı bir faillik referansı benimsendiği görülürken Göle'nin bunları -son kertede- cemaate boyun eğiş şeklinde yorumladığı görülür. Abu Lughod, bu yaklaşımı genel olarak Batılı literatürün Müslüman kadına bakışının bir parçası olarak resmeder ve orada temel meselenin sürekli seçme hakkı ve özgürlük ekseninde tartışılmasını eleştirir.⁴⁷ Literatürdeki liberal özgürlük anlayışını, özgürlük hakkında basit fikirler olarak değerlendiren yazar, araştırmacıları "yaşamaya değer bir hayatın tek unsuru olarak seçimi görmeyen insanları" anlamaya davet eder.⁴⁸

Mahmood ve Abu Lughod'un iddialarının yanı sıra son dönemde bir yandan sosyal bilimlerin toplumsal olanı okuma biçimlerine dönük eleştirel perspektifler içeren çalışmalar öne çıkarken diğer yandan da bu konuda yapılacak din sosyolojisi çalışmalarına kaynaklık edebilecek ampirik çalışmalar çoğalmaktadır. Toplumsal olanı yeniden okumaya dönük öneriler sunan çalışmalar temelde insan-nesne ilişkisinin sosyal bilimlerde gözden geçirilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Bu çalışmalar, sosyal bilimlerde nesnelerin yahut nesne olarak tanımlanan "şeylerin" insan hayatındaki pasif varlıklar olarak

41 Philip A. Mellor - Chris Shilling, "Re-Conceptualising the Religious Habitus: Reflexivity and Embodied Subjectivity in Global Modernity", *Culture and Religion* 15/3 (August 2014), 275-297.

42 Mellor - Shilling, "Body Pedagogics and the Religious Habitus".

43 Bruno Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*, çev. Nüvit Bingöl (İstanbul: Tellekt, 2021), 104.

44 Göle, "Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak", 33.

45 Mahmood, *Dindarlığın Siyaseti: İslami Uyanış ve Feminist Özne*, 76.

46 Mahmood, *Dindarlığın Siyaseti: İslami Uyanış ve Feminist Özne*, 56.

47 Abu-Lughod, *Müslüman Kadının Kurtarılmaya İhtiyacı Var mı?*, 30-31.

48 Abu-Lughod, *Müslüman Kadının Kurtarılmaya İhtiyacı Var mı?*, 32.

görüleceğini iddia etmektedir.⁴⁹ İnsan hayatına sonradan dâhil olan ve nesne kategorisinde görülen pek çok şey zamanla onun eylemleri üzerinde değiştirici ve dönüştürücü etkiler oluşturmakta, insanı eylemde bulunmaya teşvik edebilmekte, kimi zaman eylemden alı koymakta, birtakım özgürlükler vadettiği gibi çeşitli sınırlamalar da getirebilmektedir. Doksanlı yıllarda başlayan ve iki binli yıllarla birlikte çoğalan antropolojik ve sosyolojik araştırmalar da sunulan bu iddiayı destekler niteliktedir. Özellikle dindar kadınların bedenselleşmesine vurgu yapan bu çalışmalar, basit ya da karmaşık olsun, Müslüman kadınların örtünme de dâhil olmak üzere dinî referanslı bedensel pratikler vasıtasıyla kendi özne pozisyonlarını olgusal düzeyde nasıl ürettikleri üzerine güçlü vurgulara sahiptir.⁵⁰ Bu vurguların önemli bir bölümünü, kadınların kimliklerinin ve benliklerinin inşasında örtünme ve diğer dini referanslı bedensel pratiklere kurucu bir önem atfetmeleri oluşturur.

Bu tartışma doğrultusunda, Göle'nin bedensiz özne sunumunun bir sonucu olarak örtünmenin dindar kadının failliğini işaret edecek bir ritüel olmaktan çok, onun dışarıda (özgür) görünürken, bir yandan içeride (mahrem/mahrum) oluşunu işaret ettiği yinelenmelidir. Bu nokta, giriş kısmında bahsedilen Post-Kemalizm tartışmaları bağlamında Göle'ye atfedilen yeri de tartışmaya açmak için önemli bir zemin sunar.

3. Post-Kemalizm Tartışmaları Bağlamında Nilüfer Göle ve Dindar Kadın Bedeni

Nilüfer Göle'nin post-Kemalist tutumuna yönelik eleştiri, onun seksenlerle beraber görünürlük kazanan eğitilmiş dindar kadınları güçlenme eğilimi gösteren özneler olarak sunmasına odaklanır. Zira bu kadınlar, Göle'nin tezlerini haksız çıkartacak biçimde, günümüz Türkiye'sinde aile tartışmalarının bir parçası yapılarak kamusal özne olma vasıflarını yitirmiş olarak görülmektedir.⁵¹ Bugün gelinen noktada, İslami hareketin kadınları ikincilleştirdiği iddiası da Göle'nin bu hareketin içinde sakladığı ataerkil özü görememesi eleştirisiyle birlikte gündeme getirilir. İddialara göre, Kemalizme karşı duyduğu tepkinin kör edici etkisiyle, Göle, dindar kadınlara normalde olmayan bir öznellik atfederek hem akademik bir hataya hem de yol açtığı sonuçlar itibarıyla siyasi bir hataya düşmüştür.⁵²

Bu çalışmanın post-Kemalizm tartışmalarına bakan yönünü anlamak için, daha önceki bölümlerde gösterilmeye çalışıldığı üzere, Göle'nin dindar kadınlara atfettiği konumun örtünme dolayısıyla ortaya çıktığını gözden kaçırmamak gerekir. *Modern Mahrem* başta olmak üzere, Göle'nin seksen sonrası dindar kadın hareketini ele aldığı çalışmaların çıkış noktası örtünme ve ona atfedilen “yeni” anlamdır. Zira Göle'nin, örtüleri dolayısıyla edindikleri kimlikleri ile dindar kadınları kamusal alanın yeni aktörleri olarak sunduğu iddiası, onun Kemalist kadın hakları söyleminin aksi bir zeminde, post-Kemalist çizgide değerlendirilmesine de yol açmıştır. Dolayısıyla Göle'de ve Kemalist kadın hakları söyleminde örtünmeye atfedilen anlamın karşılaştırılması, post-Kemalist paradigma kavramsallaştırmasını Göle'ye yönelik iddialar bağlamında değerlendirmek üzere iyi bir başlangıç noktası sunar.

Örtünmeye atfedilen anlamın Göle tarafından yorumlanma biçimine bakıldığında, eleştircileri tarafından Göle'ye atfedilen, dindar kadınlarda olmayan bir özne potansiyelini onlara atfettiği iddiası çok gerçekçi durmamaktadır. Zira Göle'nin en temel vurgularından birisi söz konusu kadınların, örtünme aracılığıyla İslami cemaat normlarına tabi olma eğilimi gösterdiği yönündedir. Göle, liberal normlarla örülü bir bakışla, özneleşme sürecinden çok imkânsız bir otonomiye dikkat çeker. Örtünme pratiği bağlamında sunduğu argümanlar, karşısında konumlandı(rıl)ığı Kemalist kadın hakları

49 Latour, *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-ağ Teorisine Bir Giriş*; Olli Pyyhtinen, *More-than-Human Sociology: A New Sociological Imagination* (London: Palgrave Pivot, 2016); Karin Knorr Cetina, “Sociality with Objects: Social Relations in Postsocial Knowledge Societies”, *Theory, Culture & Society* 14/4 (November 1997), 1-30.

50 Abu-Lughod, *Müslüman Kadının Kurtarılmaya İhtiyacı Var mı?*; Taghreed Jamal Al-deen, “Australian Young Muslim Women's Construction of Pious and Liberal Subjectivities”, *Journal of Intercultural Studies* 41/2 (February 2020), 197-212; Banu Gökarişel, “Beyond the Officially Sacred: Religion, Secularism, and the Body in the Production of Subjectivity”, *Social & Cultural Geography* 10/6 (July 2009), 657-674; Mahmood, *Dindarlığın Siyaseti: İslami Uyanış ve Feminist Özne*; Daniel Winchester, “Embodying the Faith: Religious Practice and the Making of a Muslim Moral Habitus”, *Social Forces* 86/4 (June 2008), 1753-1780.

51 Koyuncu Lorasdağı, “Türkiye'de Kadın Çalışmalarında Post-Kemalizmin İzini Sürmek: Açmazlar ve Yeni Yönelimler”.

52 Göle'nin kendisini bu tartışmada nerde konumlandığı, bu iddiaları ne kadar sahiplendiği gibi konular ayrı bir tartışma konusudur ve bu çalışmanın sınırları dışındadır. Ancak burada Göle'nin post-Kemalist nitelemesini kabul etmediği; fakat kendisine isnat edilen birtakım iddialara cevaben, tutumunun demokratikleştirici karakterini vurguladığı bir metnin olduğunu belirtmekle yetinelim. bk. Nilüfer Göle, “(Post-)Kemalizm As a Lived Experience in Public Making-Meydan”, *European Journal of Turkish Studies [Online]* 35 (Aralık 2022).

söylemiyle Göle'nin iddialarının paralellik arz ettiğini göstermektedir. Zira Kemalist kadın hareketinin en önemli argümanlarından birisini üniversiteye gelen dindar kadınların bilerek ya da bilmeyerek İslamcı erkeklerin siyasi emellerinin bir parçası haline gelmeleri oluşturur. Örtüleri ise bu siyasetin en önemli parçalarıdır. Başörtüsünün siyasal bir simge olmasından ve genç kızların bu simgeler aracılığıyla siyasal İslam'ın emellerine alet edildiğinden şüphesi olmayan isimlerden birisi olan Nermin Abadan Unat, Kemalist yaklaşımın sosyal bilimlerdeki öne çıkan örneğidir. Yazar'a göre "o kızlar" siyasal İslam'ın öncü kuvvetidir.

"Sokak gösterilerine hınc, öfke ve kararlılıkla kolektif bir protesto hareketinin sözcüleri olarak katılan İslamcı kadınlar, bireysellik ve demokratik haklar adı altında bir öz kısıtlama gerçekleştirerek, vicdan özgürlüğünü kalkan olarak kullanan bir anti liberal yaşam tarzının yaygınlaşmasına hizmet etmektedirler."⁵³

Cumhuriyet'le birlikte gelişen Kemalist kadın hakları söylemi laiklik, Türk milliyetçiliği ve Batıcılığa yaptığı vurgu ile örtü tartışmasında simgeselci dilini korur. Cumhuriyet'in kentli, eğitilmiş, Türk kimliğini benimsemiş ideal kadını vurgusunda örtü "mefhum-ı muhalif"tir. Onların gözünde seksenlerden sonra yaşanan laik-İslamcı geriliminin tüm toplumsal çatışmaların merkezi olarak konumlanmasıyla, örtünün laik Türk kadını imajına karşı en önemli tehdit simgesi olarak algılandığı muhakkaktır. Doksanların bu vurguya sahip en önemli kuruluşlarından olan Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği perspektifinden bakıldığında, yetişkin kadınların kendi ayakları üstünde durmasını sağlayacak destekler İslamcılarının dayatması olan türban ve çarşaf gibi sembollerden onları kurtaracaktır.⁵⁴

Kemalist kadın söyleminin bu vurguları ile Nilüfer Göle'nin iddiaları arasında içerik açısından doğrudan bir paralellik olduğu iddia edilemez ya da Nilüfer Göle'nin aslında Kemalist kadın hakları söylemini benimsediği gibi bir çıkarım bu çalışmada söylenenlerle uyuşmaz. Ancak, Kemalist kadın hakları söyleminin dindar kadın bedenine bakışı ile Göle'nin bakışı arasında epistemolojik ortaklıklar bulunduğu söylenebilir. En önemli ortaklık ise her ikisinin de bu kadınları bedensizleşme sürecine tabi tutmalarıdır. Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi, bu yaklaşım, örtünmeyi bireyin değer referanslı normlarla uyumlu biçimde inşa etmeye çalıştığı failliğin bir parçası olarak değil kamusal alana ilişkin çıkarların dolayısıyla anlam bulan bir simge olarak tanımlar.

Kadınların tesettür olarak ifade ettiği kıyafetleri, Kemalist çizgideki akademisyenlerce siyasi simge olarak değerlendirilirken Göle, bu kıyafetin, tesettürlü ve eğitilmiş kadınların modern hayat içinde İslami kalmalarını sağlayan bir stratejinin simgesi olduğunu vurgular. Her iki anlayışta da örtü kolektif ya da bireysel olsun bir idealin simgesi haline gelir; ancak dönüştürücü, değiştirici ve eyleme geçirici bir ahlaki özneliğin parçası olarak düşünülmez. Dindar kadınların bahsettiği İslam, dünyaya ilişkin taleplerin inşa edildiği bir zemin olarak sunulmak yerine, o taleplerin aracı gibi görülür ve böylece talepleri ortaya çıkaran gerekçe olarak değil onların maskelendiği bir yöntem olarak öne çıkarılır.⁵⁵ Dindar kadınlar, örtünün politik simgesel çağrışımlarına atıfla, "kaderci" bir boyun eğişten "fanatizme" uzanan bir özne skalasına yerleştirilir.⁵⁶ Kaderci sıfatı bu çalışma bağlamında, Kemalist kadın yazının örtü için uygun gördüğü simgeselliği yansıtırken fanatik sıfatı ise, Göle'nin konu aldığı dindar Müslüman kadınlara atfettiği militanlığı simgeleyen örtü için geçerlidir. Kemalist niteleme için örtü "kaderci" bir itaatın simgesi iken Göle'de modern sisteme "militanca" bir karşı çıkışın; ama bir yandan da erkek egemen ahlaki cemaatin dışında ol(a)mayışın simgesi haline gelir. Bu durumda dindar kadının özneliğinin hem Kemalist kadın hakları söylemi hem de Nilüfer Göle tarafından imkânsız olarak değerlendirildiği söylenebilir. Bilme biçimleri Kemalist söylem ile Göle'yi birbirinden ayırmaz bilakis ortaklaştırır. Post-Kemalizm tartışmaları bağlamında Göle için dindar kadınlara atfettiği iddia edilen özne pozisyonu söz konusu dindar kadınların deneyimleriyle uyuşmayan yönleri sahiptir.

53 Nermin Abadan Unat, "Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, ed. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 336.

54 Selin Çağatay, "Kemalist Feminizm: Kadın Hareketi Tarihinin Göz Ardı Edilmiş 'Bariz Gerçeği'", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Feminizm)*, ed. Feryal Saygılıgil - Nacide Berber (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 10/319-322.

55 Salman Sayyid, *Fundamentalizm Korkusu ve İslam: Avrupamerkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu*, çev. Ebubekir Ceylan vd. (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 89-90.

56 Salman Sayyid, *Hilafeti Hatırlamak: Dekolonizasyon ve Dünya Düzeni*, çev. Mehmet M. Şahin (İstanbul: Vadi Yayınları, 2019), 25.

Sonuç ve Tartışma

Nilüfer Göle'nin Türkiye çalışmalarına yaptığı katkılar yadsınamaz. Kendi dönemi için hayli cesur sayılabilecek biçimde, dindar kadınları sosyal bilimlerin gündemine taşıması ve görünür kılması önemlidir. Bu nedenledir ki paradigmatik bir mahiyet kazanarak uzun yıllardır benzer çalışmalar için önemli bir referans noktası teşkil etmiştir. Öte yandan, bu örneklik, çalışma boyunca sunulmaya çalışılan bazı noktalardaki önemli kısıtların ilgili literatür boyunca yaygınlaşmasına da neden olmuştur. Ondan sonraki literatür üzerine yapılacak yeni incelemeler, bu kısıtların hangi boyutlarda nasıl yeniden üretildiğini ortaya koyacaktır. Şüphesiz o çalışmaların kendi bağlamları, metotları ve ampirik süreçleri buradaki eleştirilere ek olarak yeni perspektifler sunacaktır.

Göle'nin tartışma izleğine bakacak olursak, bu çalışma bağlamında vurgulanması gereken önemli bir nokta ortaya çıkan kısıtların kaynağının ne olduğu sorusu üzerinedir. Bir soru şeklinde ifade edecek olursak, Göle'nin kendi deyimiyle "türbanlı kadın hareketini" bu çalışmada iddia edildiği gibi "bedensiz özneler" şeklinde sunması ve dolayısıyla örtünme eylemlerinin dışsal dolayımardan geçerek simgeye dönüşmüş olarak okuması nereden kaynaklanır? Çalışma boyunca ortaya konulmaya çalışıldığı şekliyle bu, geniş anlamda, epistemolojik ve metodolojik kısıtlara dayalı olarak ortaya çıkmış bir durumdur. Göle'nin son kertede örtünmeyi bir simge olarak sunması, seküler ideolojik pozisyonundan yahut İslam'la sınırlı bir ilişkiye sahip olduğu için konuya nüfuz edememesinden kaynaklı bir kısıta bağlı olmaktan ziyade, yaslandığı epistemolojik ve metodolojik çerçevenin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Cumhuriyet Türkiye'sinde kadın bedeni üzerindeki tasarruflara dönük yorumları ve bu tasarruflara tepki olarak seksenlerle birlikte bir toplumsal harekete dönüşen türbanlı kadın hareketi okuması, bu teorik çerçeveye yaslanarak birer politik talep şeklinde değerlendirilen örtünmenin, simgeselleşmiş bir eylem olarak sunulmasını kolaylaştırmıştır. Ancak kadın bedeni üzerindeki Cumhuriyet Dönemi tasarruflarının ve muhaliflerinin simgeler savaşını kazanmaktan öte, bedenli/bedenselleşmiş bir özne oluşturmaya dönük eğilimlerini de göz ardı etmemek gerekir. Bedeni, yegâne anlamı iki farklı dünyanın üzerinde mücadele ettiği simgesel bir zemin olmaktan öte anlamlarıyla okumak yeni perspektiflere kapı aralayabilir.

Tarihsel ve kuramsal arka planın yanı sıra, ampirik verilerin yorumlanması sırasında rastladığımız kartezyen duruş da örtünmenin simge olarak yorumlanmasının yolunu açmaktadır. Ele alınan kadınların bedenleriyle kurdukları ilişkiyi daha çok bir zihin beden dikotomisi içinde okuyan Göle, bedensel pratiklerden en çok öne çıkan örtünmenin sosyolojik anlamını bu kadınların bilişsel stratejileriyle açıklamaktadır. Buna göre, kadınlar, bedenleri üzerindeki tasarrufları ile modern hayat içinde tutunmanın ve aynı zamanda Müslüman kalmanın yolunu keşfetmektedir. Örtünme kamusal alana çıkış için önemli bir bilişsel strateji olarak öne çıkarılarak beden, bu stratejinin pasif nesnesi haline gelmektedir. Bir başka deyişle, kadınlar bedensizleşmekte, merkezî önem atfettikleri örtünme eylemi bilişsel bir stratejinin sonucuna indirgenmektedir. Bu durumun aksini gösterebilecek ampirik ip uçları da "teolojik kulak" eksikliği nedeniyle, toplumsal hareketler bağlamı içinde "türbanlı kadın hareketinin" simgelere dayalı doğasıyla özdeşleştirilmektedir. Örtünmenin bir yandan modern seküler dayatmalara karşı duruşun bir yandan da cemaat normlarına teslim oluşun simgesi olarak yorumlanması, bu kadınların otonom olmayan özneler olarak tarif edilmesini beraberinde getirmektedir. Çalışmada "bedensiz özne" olarak vurgulanan durum bu şekilde ortaya çıkmaktadır ve bu durum onu Kemalist kadın hakları söylemine yaklaştırmaktadır. Post-Kemalizm tartışmaları bağlamında değerlendirdiğimizde Göle'nin dindar kadınları bedenleri (örtünme pratikleri) dolayısıyla ele alış biçimi, Kemalist kadın hakları söylemiyle epistemolojik bir yakınlık içerir. Zira gerekçeleri farklı olsa da hem Göle hem de Kemalist kadın hakları söylemi için dindar kadınların örtünmesi, nihayetinde simgeselliği ile öne çıkarılarak bireysel veya kolektif çıkarılara sunduğu stratejik katkı nispetinde ele alınır. Bir başka deyişle, Göle üzerine yürütülen tartışma Kemalizm ve post-Kemalizm kategorizasyonu arasında epistemolojik bir muğlaklığa işaret etmektedir.

Her ne kadar bu çalışmanın doğrudan bir amacı olmasa da çalışma boyunca ortaya konulan teorik iddiaların somutlaştırılmasına dönük bazı önerilerin sonuç bölümünde ele alınması yararlı olacaktır.

Dindar kadınların örtünme pratiklerinin birer simge olmaktan çıkartılarak onların fail olma kapasitelerinin bir parçası haline getirilmesi ve bu yönde yeni çalışmalar yürütülmesi din sosyolojisi ve yanı sıra beden sosyolojisi alanına önemli katkı sunabilecek çalışmaların temeli olacaktır. Çalışmanın *Simgeleşen Örtü Anlatısı ve Fail Meselesi* başlıklı kısmında vurgulandığı gibi, bu alanda Türkiye dışında gelişen önemli bir literatür mevcuttur. Bu yeni çalışmalarla temas etmek hem teorik hem de pratiğe dönük önemli ufuklar sunma potansiyeline sahiptir; zira zikredilen literatür dindar kadının örtüye affetmiş olduğu değiştirici, dönüştürücü anlamlara kulak vermeyi öncelemektedir. Yine bu çalışmaların gelecek ampirik çalışmalara örneklik teşkil edebilecek diğer önemli özelliklerinden birisi de sadece derinlemesine görüşmelere dayanmak yerine, anlatı analizi ve etnografi gibi farklı desenlerle yöntemsel bir çeşitliliği benimsemiş olmalarıdır. Böylece yalnızca katılımcıların zihin dünyasında bedene, örtünmeye, dinî pratiklere atfedilen önemi görmekle kalmayıp aynı zamanda bedensel pratiklerin performatif biçimde bedenselleşmiş/bedenli bir özneyi oluşturmadaki katkısına dönük güçlü analizler sunmaktadırlar.

Kadınların örtünün kendi hayatları üzerinde, aşkınlık atfettikleri değerlere ulaştırıcı bir yerinin olduğunu işaret eden ampirik olguları dikkate almak, sosyal bilimciler için bedenselleşmiş/bedenli bir özne anlayışına kapı aralayacaktır. Bu özne için örtü, yalnızca bilinçlenmiş ya da çeşitli propagandalar yoluyla bilinci manipüle edilmiş bir bireyin kararları sonucu insan hayatına dâhil olarak onun bir parçası haline gelmiş değildir. Örtünme kararı, aşkın ile kurulan kuvvetli bir ilişkinin sonucu olarak ortaya çıktığı iddiasına dayanır. Bu nedenledir ki bu çalışmada vurgulandığı üzere kadınların kendi örtülü bedenlerine referansla ahlak erdem edep gibi soyut birtakım değerleri deneyimlemeleri ve içselleştirmeleri onları birer bedenselleşmiş/bedenli özne olarak tanımak ve failliklerini bu çerçevede de değerlendirmek yeni çalışmalar için farklı perspektiflere kapı aralayacaktır. Bu açıdan, *Modern Mahrem*'de katılımcı kadınların inanç dünyalarına ve örtünme pratiklerine atıfta bulunarak ahlaki bir eyleme dönüşmüş olarak sundukları üniversite eğitimi alma, kamusal alanda bulunma, çocuk yetiştirme gibi birçok durum bilinçlerinin tahakküm altına girmesi şeklinde değil, bedenselleşmiş bir öznenin tezahürü olarak okunmaya uygundur. Bu doğrultuda, *Modern Mahrem*'de katılımcılar tarafından dile getirilen, beden belli bir bölümünü belli kurallar dâhilinde örtmenin ya da bu bedenle gerçekleştirilen belirli pratiklerin hayatı anlama, yorumlama ve deneyimleme biçimine etki ettiği ve bu etkinin aşkınla kurulan ilişki dolayımıyla anlam bulduğu düşüncesi, somut bir çıkış noktası sunabilir. Katılımcıların bu referanslarını sosyoloğun ya da sosyal bilimcinin görev alanı dışında görmek önemli bir potansiyeli elden kaçırmaya sebep olabilir. Göle'nin çalışmalarında geçen, kadınların örtüleri sayesinde kamusal alanda bulunmaya dönük birtakım stratejiler geliştirdiği iddiası nasıl ki somut gerekçelere dayanmış kabul ediliyorsa, bu kadınların örtünme deneyiminin ahlaki ve görece soyut görünen boyutuna atıfla kamusal hayata ilişkin yaklaşımlar geliştirmeleri de somut ve incelemeye değerdir.

Çeşitli bağlamlarda sık sık gündeme gelen "dindar kadın" profili bundan sonraki dönemde de sık sık sosyal bilimlerin konusu olacakmış gibi görünmektedir. Örtüleriyle öne çıkarılan bu kadınlar elbette farklı perspektiflerle çalışmalara konu edinileceklerdir. Bu çalışma konu özelinde, beden sosyolojisi ve antropolojisinin görece güncel gelişmeler ışığında sunduğu imkânlarla da değinen teorik bir tartışma yürütmüştür. Yeni çalışmalar için bir perspektif ve izlek sunulmaya çalışılmıştır. Yapılacak ampirik çalışmalar, dindar kadınların örtünme pratikleri için yeni okuma biçimlerini gözler önüne serecektir. Ancak nihayetinde yeni okuma biçimlerinin ortaya çıkıp çıkmayacağını belirleyecek en önemli ölçü araştırmacıların perspektifi olacaktır.

Kaynakça

- Abadan-Unat, Nermin. "Söylemden Protestoya: Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. ed. Ayşe Berktaş-Hacımirzaoğlu. 323-336. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- Abu-Lughod, Lila. *Müslüman Kadının Kurtarılmaya İhtiyacı Var mı?* çev. Hazar Gümüşsoy. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Adak, Sevgi. "Kemalist Modernleşmeye Kadınların Özneliği Üzerinden Bakmak: Peçe ve Çarşaf Karşıtı Kampanyalar Odağında Bir İnceleme". *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset*. ed. Sevgi Adak - Alexandros Lamprou. 183-219. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.
- Al-deen, Taghreed Jamal. "Australian Young Muslim Women's Construction of Pious and Liberal Subjectivities". *Journal of Intercultural Studies* 41/2 (2020), 197-212. <https://doi.org/10.1080/07256868.2020.1724904>
- Arvas-Balta, Didem. *Modernite İçinde Bir İnanç Deneyimi: Örtünme*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Aytürk, İlker. "Post-Kemalizm Nedir? Post-Kemalist Kimdir?: Bir Tanım Denemesi". *Varlık* 1337 (2019), 4-7.
- Aytürk, İlker. "Post-post Kemalizm: Yeni Bir Paradigmayı Beklerken". *Birikim* 319 (2015), 34-48.
- Bamyeh, Moohammed A. *İslam'ın Yaşam Dünyaları*. çev. Ayşe Ulucak. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022.
- Berger, Peter - Kellner, Hansfried. *Sosyolojiyi Yeniden Yorumlamak*. çev. A. Erkan Koca. Ankara: Atıf Yayınları, 2021.
- Berktaş, Fatmagül. "Cumhuriyet'in 75 Yıllık Serüvenine Kadınlar Açısından Bakmak". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. ed. Ayşe Berktaş-Hacımirzaoğlu. 1-11. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- Bilge, Sırma. "Beyond Subordination vs. Resistance: An Intersectional Approach to the Agency of Veiled Muslim Women". *Journal of Intercultural Studies* 31/1 (2010), 9-28. <https://doi.org/10.1080/07256860903477662>
- Cetina, Karin Knorr. "Sociality with Objects: Social Relations in Postsocial Knowledge Societies". *Theory, Culture & Society* 14/4 (1997), 1-30. <https://doi.org/10.1177/026327697014004001>
- Çağatay, Selin. "Kemalist Feminizm: Kadın Hareketi Tarihinin Göz Ardı Edilmiş 'Bariz Gerçeği'". *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce (Feminizm)*. ed. Feryal Saygılıgil - Nacide Berber. 10/314-331. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.
- Dedemoğlu, Gonca. "Bireysel Dindarlığın Ontolojisi: Modernlik Ufkunda Statik Dindarlık Anlayışının Eleştirel Bir Değerlendirmesi". *İnsan ve Toplum Dergisi* 14/4 (2024), 24-50. <https://doi.org/10.12658/M0745>
- Esposito, Roberto. *Beden Bakış Açısından Kişiler ve Şeyler*. çev. Balkır Uysal. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.
- Gökarıksel, Banu. "Beyond the Officially Sacred: Religion, Secularism, and the Body in the Production of Subjectivity". *Social & Cultural Geography* 10/6 (2009), 657-674. <https://doi.org/10.1080/14649360903068993>
- Göle, Nilüfer. *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*. İstanbul: Metis Yayınları, 12. Basım, 2014.
- Göle, Nilüfer. "Modernist Kamusal Alan ve İslami Ahlak". *İslam'ın Yeni Kamusal Yüzleri: İslam ve Kamusal Alan Üzerine Bir Atölye Çalışması*. ed. Nilüfer Göle. 19-40. İstanbul: Metis Yayınları, 4. Basım, 2013.
- Göle, Nilüfer. "Modernleşme Bağlamında İslami Kimlik Arayışı". çev. Nurettin Elhüseyni. *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. ed. Sibel Bozdoğan - Reşat Kasaba. 83-95. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Göle, Nilüfer. "(Post-)Kemalizm As a Lived Experience In Public Making-Meydan". *European Journal Of Turkish Studies [Online]* 35 (2022). <https://doi.org/10.4000/ejts.8245>
- İlyasoğlu, Aynur. *Örtülü Kimlik: İslamcı Kadın Kimliğinin Oluşum Öğeleri*. İstanbul: Metis Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Kadioğlu, Ayşe. "Cinselliğin İnkarı: Büyük Toplumsal Projelerin Nesnesi Olarak Türk Kadınları". *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. ed. Ayşe Berktaş-Hacımirzaoğlu. 89-100. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- Kandiyoti, Deniz. "Modernin Cinsiyeti: Türk Modernleşmesi Araştırmalarında Eksik Boyutlar". çev. Nurettin Elhüseyni. *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*. ed. Sibel Bozdoğan - Reşat Kasaba. 115-134. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 4. Basım, 2016.
- Koyuncu-Lorasdağı, Berrin. "Türkiye'de Kadın Çalışmalarında Post-Kemalizmin İzini Sürmek: Açmazlar ve Yeni Yönelimler". *Post-post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*. ed. İlker Aytürk - Berk Esen. 97-149. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Köker, Levent. "Bir Türlü Değişmeyen Paradigma". *Artı Gerçek*. Erişim 23 Mart 2025. <https://artigercek.com/makale/bir-turlu-degismeyen-paradigma-219168>
- Lamprou, Alexandros - Adak, Sevgi. "Giriş: Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek". *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset*. ed. Sevgi Adak - Alexandros Lamprou. 1-27. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

- Latour, Bruno. *Toplumsal Yeniden Toplama: Aktör-Ağ Teorisine Bir Giriş*. çev. Nüvit Bingöl. İstanbul: Tellekt, 2021.
- Lock, Margaret. "Cultivating the Body: Anthropology and Epistemologies of Bodily Practice and Knowledge". *Annual Review of Anthropology* 22/1 (1993), 133-155. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.22.100193.001025>
- Mahmood, Saba. *Dindarlığın Siyaseti: İslami Uyanış ve Feminist Özne*. çev. Aslı Altınışık. İstanbul: Isık Yayınları, 2022.
- Mellor, Philip A. - Shilling, Chris. "Body Pedagogics and the Religious Habitus: A New Direction For the Sociological Study of Religion". *Religion* 40/1 (2010), 27-38. <https://doi.org/10.1016/j.religion.2009.07.001>
- Mellor, Philip A. - Shilling, Chris. "Re-Conceptualising the Religious Habitus: Reflexivity and Embodied Subjectivity in Global Modernity". *Culture and Religion* 15/3 (2014), 275-297. <https://doi.org/10.1080/14755610.2014.942328>
- Metinsoy, Murat. "Sources of Anti-Secularism in Modern Turkey: A Social History Approach". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 26/6 (2024), 832-850. <https://doi.org/10.1080/19448953.2024.2310893>
- Onur, Petek. *Ethnographic Discourses on Women and Islam in Turkey: A Critical Reading*. Cham: Palgrave Macmillan, 2024.
- Özdemirci, İlber C. N. "Considering Kemalist Secularization Process through the Eyes of the Ordinary". *Turkish Studies* 25/3 (2024), 519-537. <https://doi.org/10.1080/14683849.2023.2286310>
- Pillay, Suren. "Embodiment, Meaning and the Anthropology of Religion". *Journal for the Study of Religion* 21/1 (2008), 5-17. <https://www.jstor.org/stable/24764032>
- Pyyhtinen, Olli. *More-than-Human Sociology: A New Sociological Imagination*. London: Palgrave Pivot, 2016. <https://doi.org/10.1057/9781137531841>
- Sayyid, Salman. *Fundamentalizm Korkusu ve İslam: Avrupamerkezcilik ve İslamcılığın Doğuşu*. çev. Ebubekir Ceylan vd. İstanbul: Açılım Kitap, 2017.
- Sayyid, Salman. *Hilafeti Hatırlamak: Dekolonizasyon ve Dünya Düzeni*. çev. Mehmet M. Şahin. İstanbul: Vadi Yayınları, 2019.
- Sehlikoğlu, Sertaç. "Revisited: Muslim Women's Agency and Feminist Anthropology of the Middle East". *Contemporary Islam* 12/1 (2018), 73-92. <https://doi.org/10.1007/s11562-017-0404-8>
- Subaşı, Necdet. "Din ve Kadın Konulu Çalışmalarda Akademik Özgünlük ve Sahicilik Sorunu". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 32 (2012), 39-55. <https://dergipark.org.tr/en/pub/divan/issue/25961/273514>
- Şişman, Nazife. *Emanetten Mülke: Kadın, Beden, Siyaset*. İstanbul: İz Yayıncılık, 6. Basım, 2018.
- Taşkın, Yüksel. "Post-Kemalist Paradigmanın İslam Çalışmalarına Etkileri: Eleştirel Bir Değerlendirme". *Post-post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*. ed. İlker Aytürk - Berk Esen. 417-440. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Turner, Bryan S. "Post-Seküler Toplumda Din". çev. Özcan Güngör. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (2012), 199-224.
- Winchester, Daniel. "Embodying the Faith: Religious Practice and the Making of a Muslim Moral Habitus". *Social Forces* 86/4 (2008), 1753-1780. <https://doi.org/10.1353/sof.0.0038>
- Yılmaz, Hale. *Türk Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Milliyetçi Reformlar ve Kültürel Tartışmalar 1923-1945*. çev. Ayşe Özbay-Erozan. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023.

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

Yapay Zekâ Bildirimi: Bu makale yazılırken hiçbir yapay zekâ aracı kullanılmamıştır.

İntihal Beyanı: Bu makale *iThenticate* tarafından taranmıştır.